

ФОРМУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ПЕРІОД ГЕТЬМАНЩИНИ (XVII – XVIII ст.) ТА ЧАСИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (напр. XX – поч. XXI ст.): ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті на основі порівняльного аналізу розглядаються особливості становлення і функціонування провідної політичної верстви українського суспільства в складних періодах трансформації XVII – XVIII ст. та кін. XX – поч. XXI ст. Характеризується геополітичне положення України в досліджуваній період та перспективи її подальшого розвитку в XXI ст.

Ключові слова: Гетьманщина, революція, субелітні угруповання, еліта, геополітика, інтеграція, соціокультурні орієнтації.

Кожна політична епоха ставить за мету формування суспільства із сталим суспільно-політичним устроєм, який характеризує політичну культуру людини, її менталітет, ціннісні орієнтації і норми соціальної поведінки в суспільстві. Враховуючи суперечливу динаміку змін політичних процесів елітотворення в періоди суспільних трансформацій, важко відстежити спадковість політичної еліти українського народу в різні історичні епохи будівництва незалежної України. Циклічний розвиток державотворчих процесів держави із тривалим бездержавним існуванням та відсутністю провідної верстви в українському суспільстві створив додаткові проблеми у вивченні політичної еліти українського народу. Дискусійність і фрагментарність аналізу формування української політичної еліти періоду Гетьманщини та сучасної України вимагає ґрунтовного дослідження цієї теми. Вивченням цієї теми займалися А. Пахарев, Ф. Рудич, В. Смолій, Т. Яковлева та ін. [Див., напр. : 1; 2; 3].

Метою статті є обґрунтування особливостей процесу формування і функціонування політичної еліти двох різних епох суверенного розвитку України (період національної революції XVII – XVIII ст. та кін. XX – поч. XXI ст.).

Наукові завдання полягають у такому:

1. Дослідити спільні і особливі ознаки елітотворення в Україні періоду Гетьманщини і сучасного часу та джерела формування української еліти в трансформаційні політичні періоди.

2. Розглянути політико-культурні орієнтації української еліти на зламних етапах історії.

3. Охарактеризувати особливості геополітичного становища української еліти в зазначені періоди дослідження.

4. Дослідити національний склад, політичну структуру і соціальні особливості нової генерації еліти в Гетьманщині та в сучасній Україні.

Політична еліта сучасної та козацької України має чимало спільних і специфічних особливостей. Спільним є те, що в обох випадках українська верхівка внаслідок сприятливих політичних процесів стала на захист національних інтересів власного народу. В політичній площині політична еліта спромоглася створити незалежну державу. Проте в обох випадках політична еліта виявилась непередготовленою до революційних змін. Стихійно сформована із різноманітних субелітних груп верхівка українського суспільства виявилась нездатною стати елітою «нового зразка». Верхам не вистачило політичної волі, щоб об'єднатися навколо ідеї національного визволення для побудови розвиненої держави. Прагнення еліти втриматися при владі будь-якою ціною негативно позначилися на державотворчих процесах демократизації суспільства. Внутрішньополітична боротьба різноманітних субелітних угруповань стала тією деструктивною силою, що деморалізувала передові революційні ідеї національного визволення найпрогресивнішої верстви українського народу.

Систематичний наступ іноземного уряду на національно-культурницькі права козацького стану і кризовий стан центральної влади в Польщі зумовили революційний виступ козацької верхівки за суверенні права українського народу. Козацька старшина, розпочавши боротьбу за незалежність українського народу, стала своєрідним контрелітним угрупованням для польського уряду на території Гетьманщини.

У найсприятливіший період національно-визвольних змагань верхівка Гетьманщини стояла на автономістських позиціях. Лідери козацької України не спромоглися з самого початку революційної боротьби виробити чітку програму національного визволення українського народу.

Політична еліта Гетьманщини формувалася хаотично із представників насамперед реєстрового козацтва, шляхти, а також рядового козацтва, міщан, селян і духовенства. У національній сфері

козацьку верхівку об'єднувала насамперед мовна і конфесійна спорідненість.

Створений козацькими верхами республіканський устрій Гетьманщини в епоху традиційно усталеного суспільства був найпрогресивнішим в світі. Право обирати і бути обраним гарантувалося всім козакам держави. Сформовані політичні інститути влади полкового і сотенного управління забезпечували виконання наказів центру в регіонах і на місцях. Політичним інститутом центральної влади була Генеральна старшина на чолі із гетьманом. Політичний інститут гетьманської влади був своєрідною противагою Генеральній старшині, куди входила верхівка козацької старшини. Генеральна старшина і гетьман взаємно доповнювали і врівноважували одне одного на владному олімпі. Найвищим політичним інститутом влади проголошувалась Генеральна рада, куди входили всі козаки. Генеральна рада вирішувала найважливіші політичні питання. Добре розвиненою була судова система із правом подання апеляції на судовий вердикт у судову інстанцію полкового і Генерального суду. Проте політичні процеси демократизації в Гетьманщині мали короткочасний характер. Генеральна старшина усунула анархічну і небезпечну для власного панування Генеральну раду від управління політичними процесами в країні. Політико-правове оформлення неурядової козацької старшини скасувало козацьку рівноправність в Гетьманщині. Нобілітація правлячих верхів козацької України у іноземних правителів прискорила політичні процеси занепаду новоствореної держави.

Козацька верхівка ідеологічно була неконсолідованою. В політичних процесах елітотворення поступово сформувалися дві основні субелітні групи із шляхетського угруповання і «старинного» козацтва. «Старинне» козацтво уособлювало державницьке угруповання, що повело боротьбу за незалежність козацької держави. Реєстрове козацтво було найбільш радикальним в національно-визвольній боротьбі українців. У пошуках політичного союзника «старинне» козацтво орієнтувалось переважно на Варшаву і Москву. Протилежністю «старинному» козацтву було шляхетське угруповання. Несприятливі політичні процеси в Речі Посполитій і наступ козацької революції змусили шляхетське угруповання стати складовою козацької верхівки. Під тиском несприятливих політичних процесів національного визволення шляхта, замирившись із польською елітою, повела боротьбу за повернення дореволюційних порядків в українських землях. Ідеологічні розбіжності провідної козацької верстви негативно позначились на революційній боротьбі. Так,

головними проблемами правлячих верхів Гетьманщини стала низька національна свідомість та внутрішньополітична боротьба субелітних угруповань за владу. Жодне із субелітних угруповань Гетьманщини не ідентифікувало себе із українським народом. На підставі гетьманських універсалів неурядова еліта офіційно перетворилася на «нове дворянство». У внутрішньополітичному житті головною метою еліти стала боротьба за владу і економічне збагачення. На зовнішньополітичній арені верхівка Гетьманщини повела боротьбу за нобілітацію в шляхетський стан. Боротьба за самостійність держави припинилась. В політичній і духовній еліті України пануючими стали патроно-клієнтельські відносини. Родинні і не поточні зв'язки та корупція проникли в усі органи влади. Козацька еліта зрадила національні інтереси українського народу. Головним сенсом життя козацької верхівки стало конформізм і пристосуванство.

Деградація правлячих верхів Гетьманщини супроводжувалась поступовим занепадом її політичних інститутів. Провідна верства України взяла найактивнішу участь в ліквідації власноруч створеної держави. Переорієнтація української верхівки на проросійський і пропольський вектор визначила її подальші політичні процеси трансформації у російське та польське дворянство.

Напередодні Української національної революції в Східній Європі провідними державами була Річ Посполита, Священна Римська імперія і Шведське королівство. Другорядними суб'єктами політичних відносин було Московське князівство, Кримське ханство, Бранденбург і Дунайські князівства. В Західній Європі домінуючу роль відіграла Іспанія, усунувши на другорядні політичні позиції Францію. Національному розвитку європейських народів серйозно загрожувала наймогутніша Оттоманська імперія.

Боротьба українського народу за незалежність на століття визначила політичний розвиток європейських країн. Політичні процеси десуверенізації Речі Посполитої, Кримського ханства і Дунайських князівств та послаблення Шведського королівства призвели до посилення політичного впливу Бранденбургу, Росії та Австрії, що стала головною правонаступницею Священної Римської імперії. Послаблення Іспанії в Західній Європі відвернуло загрозу панування габсбургського клану в Європі і посилило політичний вплив Франції. Спільна боротьба християнських династій проти турецького поневолення призвело до остаточного занепаду Стамбулу.

Проте сама Гетьманщина швидко перетворилася на об'єкт міжнародних відносин. Зіткнення ключових геополітичних інтересів європейських держав у боротьбі за українські землі негативно

позначилось на державотворчих політичних процесах в Гетьманщині. Головні учасники міжнародних політичних процесів поставили перед собою єдину політичну мету — загарбати українські землі. Систематичне порушення суб'єктами міжнародних відносин територіальної цілісності козацької держави призвело до поразки української революції та скасування суверенних прав українського народу.

Схожі державотворчі процеси, що відбувалися в українських землях протягом XVII-XVIII ст., розпочалися в Радянській Україні наприкінці XX ст.

Прагнучи позбутися політичної залежності від митрополії, правлячі верхи УРСР, відчуваючи політичну слабкість центру, спочатку зайняли вичікувальну позицію. Після провальної спроби ДКНС захопити владу в СРСР номенклатурна українська верхівка підігруючи політичним настроєм українського народу повела рішучу боротьбу за незалежність. Колишні комуністи, дисиденти, представники інтелігенції, маргінальні прошарки суспільства почали стихійно формувати сучасну політичну еліту України.

На відміну від козацьких верхів Гетьманщини, що пройшли складну політичну трансформацію від автономії до незалежності, сучасна еліта у найвідповідальніший момент суспільно-політичної трансформації єдиним фронтом виступила за проголошення незалежності українського народу.

В сучасній Україні, як і у період Гетьманщини, політична еліта також була ідеологічно неконсолідованою. З проголошенням незалежності України політична боротьба розгорнулася між субелітним угрупованням старої бюрократії і контреліти, що сформувалася із колишніх дисидентів. Соціокультурні орієнтири провідних субелітних груп були широко поляризовані. Високоінтелектуальні представники контреліти виступали за європейські цінності розвитку держави і очищення влади від «посткомуністичних елементів». Однак професійно підготовленою і найбільш консолідованою була еліта «старої формації». Контрелітному угрупованню для перемоги не вистачило внутрішньої єдності і професіоналізму. Номенклатурна еліта швидко зрослася із субелітними бізнес-угрупованнями, що забезпечило їй остаточну перемогу у владі.

Отримавши владу, стара номенклатура дніпропетровського клану аналогічно козацькій еліті здійснила ряд політичних кроків в утвердженні політичної і національної незалежності українського народу. На відміну від козацької України, де політична еліта змушена

була зброєю здобувати власну незалежність, сучасна еліта в умовах складної суспільної трансформації мирним шляхом проголосила суверенітет українського народу. В короткий термін незалежність України визнали всі провідні держави світу.

Проте аналогічно козацькій верхівці, що виокремилась із польського правлячого класу, сучасна номенклатурна еліта денационалізувалася із середовища провідної верстви Радянської держави. В нових політичних реаліях державної незалежності сучасна верхівка, подібно козацькій, захопивши владу, не стала елітою «нової формації». Подібно до козацької верхівки, що була вихована на політичній культурі середньовіччя, сучасна еліта сформувалася в умовах радянської політичної культури. Тому за своїм менталітетом представники пострадянської номенклатури залишилися типовими партфункціонерами, що звикли виконувати накази «згори». Колишня партійна еліта у внутрішній політиці подібно до козацької верхівки приклала максимум зусиль для збереження власного панування. Аналогічно політичній еліті Гетьманщини, внутрішні «війни» сучасної верхівки негативно впливають на політичні процеси та функціонування політичних інститутів влади.

На міжнародній арені політично неконсолідована сучасна еліта подібно до субелітних груп козацької держави репрезентує протилежні зовнішньополітичні вектори проєвропейської і проросійської інтеграції, продовжуючи територіально, політично і духовно розколювати український народ.

Таким чином, сучасна еліта в своїй політичній діяльності аналогічно козацькій старшині зосередилась виключно на власних інтересах. Так, політична еліта України аналогічно козацькій старшині Гетьманщини виокремлюється і перетворюється фактично на закритий «привілейований стан» українського суспільства. За словами відомого дослідника А. Пахарєва: «Політологічний і соціологічний аналіз свідчать, що найбільш ефективно сучасне чиновництво діє в реалізації власних інтересів. Практика корупційної сваволі стала загальноновизнаним фактом у діяльності бюрократії» [1, с. 115] Типові патронно-клієнтельські відносини у міжелітних відносинах XVII ст. і в сучасному українському суспільстві є ідентичними. Клановість, олігархізація, земляцькі, родинні і непоточні зв'язки у владі та корумпованість чиновників є невід'ємною складовою в діяльності політичної еліти двох епох. Як влучно зазначає А. Пахарєв: «Є помітна тенденція зрощування окремих управлінських кіл з мафіозними структурами, про що свідчать численні правопорушення в багатьох

сферах сучасного життя, а також значна корумпованість державних службовців» [1, с. 95].

У національній політиці сучасній верхівці, аналогічно субелітним угрупованням Гетьманщини, вигідно підтримувати розкол в українському суспільстві. Пропорційно розколота Україна на Схід і Захід, як і у XVII ст., забезпечує домінуюче панування в Україні двох основних олігархічних кланів у владі або опозиції, залишаючи їх на політичному олімпі навіть у разі поразки на виборах із можливістю повернути втрачену владу. В той же час політична еліта XXI ст. аналогічно верхівці XVII ст. розуміє, що демократизація і духовне об'єднання суспільства загрожує їм втратою політичного та економічного панування в державі. Таким чином, коло замикається.

Проте в сучасній еліті поступово формуються субелітні групи, що потенційно здатні стати елітою «нової формації». Залишається сподіватися на те, що політичні угруповання «нового зразка» не розчиняться у субелітних групах пострадянської еліти. Прикладом таких негативних елітотворчих процесів є політичне угруповання Гетьманщини. На початку революції із рядових учасників політичних процесів в Гетьманщині почала формуватися субелітна група, що отримала перспективи еволюціонувати в еліту «нового зразка». Однак, обстоюючи приватні інтереси, це політичне угруповання трансформувалося у субелітні групи «старої формації», перейнявши її соціальні та політичні цінності.

В політичних реаліях сьогодення система міжнародних відносин базується на верховенстві права. Національний суверенітет і територіальна цілісність держави, за діючими міжнародними нормами, є недоторканими. Світовою спільнотою створюються міжнародні організації, що мають гарантувати світову безпеку. На відміну від XVII ст., де кожне державне утворення боролось за свої права самостійно, а політичні союзи і військові коаліції були ситуативними, у XXI ст. політичні процеси в міжнародних відносинах докорінним чином змінились.

З розпадом СРСР глобальні трансформаційні політичні процеси динамічно змінюють геополітичну карту сучасного світу. Інтеграційні міжнародні процеси поляризують сучасний світ. Біполяризація характеризується протилежною суспільно-політичною моделлю розвитку із поділом на європейську та євразійську систему цінностей. Ціннісні орієнтації є відображенням політичного, економічного та духовного розвитку народів. Ціннісні конфлікти провокують відособлене об'єднання європейських і євразійських держав у окремих інтеграційних структурах, що ведуть між собою боротьбу за політичне домінування у світі.

Сучасна держава Україна, на відміну від Гетьманщини, визнана усією світовою громадою. На міжнародній арені Україна аналогічно козацькій державі має важливе значення в політичному протистоянні країн, які в XXI ст. об'єднуються в міжнародних організаціях європейського та євразійського зразка.

Провідні інтеграційні структури конфронтаційних цивілізацій намагаються використати Україну у особистих політичних проектах взаємної боротьби. Політична еліта України дотримується багатовекторної політики, намагаючись забезпечити її нормальне функціонування в дипломатичних відносинах з іноземними державами. Перманентне політичне зближення країн-лідерів євразійських та європейських інтеграційних структур може призвести до розподілу ними сфер їхнього політичного впливу завдяки національним інтересам українського народу. Схожі міжнародні політичні процеси зближення провідних держав XVII-XVIII ст. в тривалій боротьбі за українські території і політична неорганізованість її еліти у виробленні спільних зовнішніх орієнтирів для козацької України мали фатальні наслідки.

Однак на протязі століть ключовою проблемою для України залишається слабкість державотворчої діяльності її еліти. За слушним зауваженням Ф. Рудича, «Україна знудьгувалася за загальнонаціональним лідером, який зміг би не тільки вивести Україну з кризи, а й зробити її політично стабільною, економічно потужною, незалежною державою, впевнено торуючою шлях у XXI століття» [1, с. 64]. Тому на цьому етапі трансформації верхам потрібно об'єднатись і здійснити нагальні демократичні та економічні перетворення в країні. Це сприятиме політичним процесам інтеграції Києва в європейські структури. Розвинена Україна, інтегрувавшись в євроатлантичні структури та підтримуючи дипломатичні відносини з євразійськими інтеграційними організаціями, матиме можливість посісти гідне місце в сучасному світі міжнародних відносин. Але в умовах сучасної геополітичної ситуації Україна, не вирішивши свої внутрішні і зовнішні проблеми аналогічно Гетьманщині може втратити свою незалежність, а її політична еліта подібно козацькій старшині розпочне служити іншому народу.

Література

1. Політичний клас у сучасній Україні: специфіка формування, тенденції розвитку / [А. Балабан, О. Кочубей, А. Пахарев та ін.] за заг. ред. Ф. Рудича. — К. : Парламентське вид-во, 2010. — 336 с.
2. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. — К. : Києво-Могилян. акад. ; Ін-т історії України НАН України, 2009. — 447 с.

3. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева ; [пер. з рос. Л. Білик]. — К. : Основи, 2003. — 644 с.

В статье на основе сравнительного анализа рассматриваются особенности становления и функционирования ведущей политической страты украинского общества в сложный период трансформации XVII – XVIII вв. и кон. XX - нач. XXI ст. Характеризуется геополитическое положение Украины в исследуемый период и перспективы дальнейшего развития в XXI ст.

Ключевые слова: Гетманщина, революция, субэлитные группировки, элита, геополитика, интеграция, социокультурные ориентации.

The article is based on comparative analysis of the features of the formation and functioning of the leading political strata of Ukrainian society as a complex transition period XVII – XVIII centuries. and end. XX - the beginning. XXI century. Characterized by geopolitical position of Ukraine in the period and prospects of its further development in the XXI century.

Key words: Hetman, revolution, group of elite, elite, geopolitics, integration, social and cultural orientation.

Панасюк Валентин Анатолійович — викладач кафедри політології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», кандидат політичних наук.

Рецензент: проф. Сергієнко Ю. Г.